

קבורה מן התורה מניין

א

גרסינן בסנהדרין בדף מו ע"ב:¹

א"ר יוחנן משום ר"ש בן יוחי מניין למלין את מתו שעובר עליו בלא תעשה? ת"ל
'כי קבר תקברנו' מכאן למלין את מתו שעובר בלא תעשה.² איכא דאמרי אמר
רבי יוחנן משום ר"ש בן יוחי רמז לקבורה מן התורה מניין? ת"ל 'כי קבר
תקברנו' מכאן רמז לקבורה מן התורה.³ א"ל שבור מלכא לרב חמא קבורה מן
התורה מניין?⁴ אישתיק ולא אמר ליה ולא מידי. אמר רב אחא בר יעקב אימסר

¹ הנוסח המועתק כאן הוא על פי דפוס וילנא.

² "וימדסמיד לא תלין ש"מ ללאו הוא דאתא" - לשון רבנו חננאל, ומקורו בשאלות דרב אחאי גאון
לבראשית, שאילתא י"ד (במהדורת מירסקי בלבד; בנוסח הדפוס חסרה פיסקה זו), ומשם בהלכות
גדולות, הלכות ברכות, דפוס ונציה, דף ב ע"ב; בשאר העדים של הלכות גדולות חסרה פיסקה זו. ראה
שינויי הנוסח במהדורת ע' הילדסהיימר, ספר הלכות גדולות, א, ירושלים תשל"ב, עמ' 11 שורה 7. גם ר'
ישעיה דטראני (פסקי הרי"ד, הוצאת מכון התלמוד הישראלי השלם, ירושלים תשנ"ד, עמ' קמה) הוסיף
לאחר הדרשה: "וסמך ליה לא תלין". המהדיר, א"י וורטהיימר, כתב שם בהערה 24: "וכן גריס ר"ח,
וגירסא יפה היא", ואולם נראה יותר שלפנינו פירוש ולא גירסה.

³ המפרשים התלבטו בהבנת ההבדל שבין שני הלשונות. מדברי ה'לחם משנה' בהלכות אבל, פרק יב הלכה
א עולה, כי לדעתו ללישנא קמא איסור הלנת המת ומצוות קבורה הם מן התורה, ואילו ללישנא בתרא
אין קבורה מן התורה. ר' אברהם אליגרי בספרו 'לב שמח' על ספר המצוות לרמב"ם שורש ראשון כתב כי
דיוקו של ה'לחם משנה' הוא כנראה מהמילה 'רמז' שנקט ר' יוחנן לפי לישנא בתרא, אלא שדחה דבריו,
שכן במשנה מפורש שהמלין מתו עובר בלא תעשה. הוא עצמו דייק מדברי רמב"ם בתורת האדם (מהדורת
הרב שעוועל, ירושלים תשכ"ד, עמ' קיז) כי ללישנא קמא יש לאו של לא תלין אבל אין מצוות עשה של
קבורה בשאר המתים מדאורייתא, ואילו ללישנא בתרא יש גם מצוות עשה של קבורה בכל המתים.

⁴ על הרקע הפרסי לשאלת שבור מלכא, היינו האיסור שנהגו הפרסים בקבורה בקרקע, ראה הערתו של
קהוט, ערך השלם, ערך 'ארגז': "קושית שבור מלכא... נבין ממה שבררנו לעיל בערך 'אמגושא' שמנהג
הפרסיים הישנים שלא לקבור מתיהם בעפר בהיות נתקדשה להם אדמת עפר ונהרו עד מאד כל יגע
הפגור באדמה אשר על כן הניחו אותו למקום גבוה שקורין בלשון פרס 'דגמא"'. וראה גם דבריו בערך
'אמגושא', וכן מאמרו של מ' בר' על שלש גזירות שנגזרו על יהודי בבל במאה השלישית, אירנו-יודיקה -
לחקר פרס והיהדות, ש' שקד (עורך), ירושלים תשמ"ב, עמ' 25-37, והספרות הרשומה שם בהערה 37.
לקמן נראה, כי כל כתבי היד גורסים "קבורה מן התורה מנא לכוי", ובכך מובלטת נימת הפולמוס
שבשאלת שבור מלכא.

עלמא בידא דטפשא דאיבעי ליה למימר 'כי קבור?' דליעבד ליה ארון. תקברנו? לא משמע ליה. ונימא מדאיקבור צדיקי? מנהגא בעלמא. מדקבריה הקב"ה למשה? דלא לישתני ממנהגא. ת"ש 'וספדו לו כל ישראל וקברו אותו?' דלא לישתני ממנהגא. 'לא יספדו ולא יקברו לדומן על פני האדמה יהיו?' דלישתנו ממנהגא.

ופירש רש"י:

ה"ג ת"ל כי קבר תקברנו⁵ - מריבויא דריש כל המתים: רמז לקבורה - שאדם חייב לקבור את מתו: דליעביד ליה ארון - אבל קבורת הארץ לא משתמע ליה מיניה ולהכי לא אמר ליה מהאי, ופרכינן לימא ליה מריבויא דתקברנו? ומשני לא משמע ליה לעכו"ם⁶ למהוי דרשה מריבויא:

5 גירסת רש"י היא הגירסה שלפנינו בנוסח הדפוסים וכן היא בכתבי יד מינכן ופירנצה (ראה פירוט כתבי היד והעדים השונים למסכת לקמן), ומסתבר שהושפעו מגירסת רש"י. בשאר העדים: כתב יד תימני, כ"י קרלסרוהא, קטע גניזה, מדרש הגדול, הגדות התלמוד וילקוט שמעוני, וכן בשאילתות, בה"ג, ב"ר"ח, ברי"ף, ביד רמ"ה ובפסקי הרי"ד הנוסח בשתי המימרות, הוא (בשינויים קלים): 'ת"ל כי קבר שאין ת"ל תקברנו אם כן מה ת"ל תקברנו מכאן...'. מסתבר שזהו הנוסח שרש"י ביקש להגיה. לכאורה הגהתו של רש"י תמוהה שכן רש"י עצמו מציין במפורש שימריבויא דריש. ונראה שרש"י ביקש למנוע את המסקנה שיתקברנו מלמד על שאר המתים שהרי מילה זו מוסבת על התלוי דווקא, ולכן פירש כי הלימוד לשאר המתים הוא מעצם הריבוי (אני מודה לידידי ד"ר י' עופר שהעירני על פרט זה), וראה בשו"ת הרדב"ז ח"ב סי' תשי"פ שתמה על הלימוד מיתקברנו: 'אדרבא תקברנו משמע לזה ולא לאחר', ותיריך: 'כיון דכתיב קבור תקברנו ודאי ריבויא הוא', ודבריו קרובים להסברנו בדברי רש"י. מגמה זו באה לידי ביטוי גם בנוסחו של קטע גניזה שגרס בהמשך: 'לימא ליה מכי קבור [לא] שמיע ליה לימא ליה מתקברנו דעבד ליה ארגו'. היפוך סדר התשובות נובע מהרצון להצמיד את 'תקברנו' לנתלה ואת 'קבר' לשאר המתים. יתכן כי גם בקטע גניזה זה חלה הגהה קדומה שמטרתה זהה למטרתו של רש"י. יש אפוא לתמוה על דברי רש"י בהמשך: 'לימא ליה מריבויא דתקברנו', ואולי יש לגרוס ברש"י שם 'מריבויא דקבר תקברנו', וצ"ע.

6 על דיבור זה של רש"י כתוב בהגהות הבי"ח: 'רש"י ד"ה דליעבד ליה וכו' - לא משמע ליה לשבור מלכא למהוי', ונראה כאילו הבי"ח מבקש להגיה את המילה 'לעכו"ם', ולהמירה ב'שבור מלכא', רוצה לומר שאין מדובר בשיטת לימוד כללית של גויים אלא של שבור מלכא בלבד. אלא שלהגהה זו אין כל טעם. כדי להבין אל נכון את הערתו של הבי"ח יש לעמוד על גלגולי הנוסח של פירוש רש"י בדיבור זה. מילה זו 'לעכו"ם' חסרה ברש"י בדפוס הראשון של המסכת (שונצינו רנ"ח) וכן בדפוס ונציה ר"פ, ולפי עדות רבינוביץ בדקדוקי סופרים היא חסרה גם בכל הדפוסים הישנים. נוסף על דפוסו שונצינו וונציה עמדו בפני רבינוביץ במסכת זו גם דפוסו בסיליאה, קושטא, קרקא שס"ה, ובנבנישתי (ראה הקדמתו לדק"ס לסנהדרין, עמ' 2). פירושו של דבר הוא שמילה זו נוספה לפירוש רש"י אחרי דפוס בנבנישתי שנדפס בשנת ת"ה (ראה רבינוביץ, מאמר על הדפסת התלמוד, מהד' הברמן, ירושלים תשי"ב, עמ' צד). הבי"ח (ר' יואל סירקיש) נפטר בשנת ת' (1640). את הגהותיו והערותיו רשם בשולי הגמרות שבהן השתמש. תשע מהן נמצאות כיום בבית הספרים הלאומי בירושלים (מסכת סנהדרין אינה בתוכן), והן מדפוס ונציה המאוחרים (רצ"א-ש"ח), ראה על כל בספרו של י"ש שפיגל, עמודים בתולדות הספר העברי, ירושלים תשנ"ו, עמ' 308-334). ברור אפוא כי לפני הבי"ח היה כתוב בפירוש רש"י 'לא משמע ליה למהוי דרשה

סוגיה זו מוסבת על הפסוקים בדברים כ"א, כב-כג:

וכי יהיה באיש חטא משפט מות והומת ותלית אתו על עץ. לא תלין נבלתו על העץ כי קבור תקברנו ביום ההוא כי קללת אלהים תלוי ולא תטמא את אדמתך אשר ה' אלהיך נתן לך נחלה.

בסוגיה זו מבקש ר' יוחנן ללמוד מפסוקים אלו, המצויים לקבור אדם שנתלה, את החובה הכללית לקבור את המתים. לאחר מכן מביאה הגמרא את שאלתו של שבור מלכא "קבורה מן התורה מנא לכי"ז⁷, ומן הדיון שאחר כך עולה כי ללא הדרשה מהריבוי אין אפשרות למצוא במקרא מקור ברור לחובת קבורת מת.

הנוסח שהעתקנו לעיל הוא נוסחו של דפוס וילנא, והוא תואם את פירושו של רש"י בסוגיה. בנוסח זה מתעוררים שני קשיים עיקריים:

א. ממאמרו השני של ר' יוחנן עולה כי הראיה מן הכתוב היא בגדר רמז בלבד, וכפי שכתב רש"י 'מריבויא דריש כל המתים' משמע שללא הריבוי לא היינו לומדים שהפסוק מדבר על כל המתים אלא על התלוי בלבד, וזאת כדי לא להשאירו במצב זה. ולא עוד אלא שכאמור לעיל (הערה 4), רוב עדי הנוסח גורסים את הריבוי בגוף הדרשה. מעתה יש לתמוה מדוע כשבאה הגמרא ליישב את ביקורתו של רב אחא על רב חמא על כך שלא השיב לשבור מלכא מן הפסוק 'כי קבר', דחתה את הראיה בטענה 'דליעבד ליה ארון', טענה חדשה שלא שמענוה קודם, והלא יכולה היתה להשתמש בטיעון שנרמז לפני כן בסוגיה, היינו שהפסוק מדבר על האדם התלוי בלבד?⁸

מריבויא בלא המילה 'לעכו"ם'. הבי"ח לא ביקש אפוא להגיה אלא להעיר כי כוונת רש"י במילה 'ליה' היא לשבור מלכא ולא לרב חמא. אולי דייק זאת הבי"ח מהעובדה שרש"י מדבר על התנגדות ללימוד מכל ריבוי ולא רק מריבוי זה. מכל מקום פירוש זה בדברי רש"י אינו הכרחי, וייתכן שלדעת רש"י רב חמא עצמו הוא שאינו מקבל את ריבוי זה, כמו שפירש המיוחס לר"ן (מהד' נ' זקש, ירושלים תשל"ח, עמ' קצד): "ואע"ג דאמר' לרב חמא תקברנו לא משמי' לי' לא קי"ל כותי' אלא כר' יוחנן דאמרה משום רשב"י" (הרב זקש, שלפניו עמד רש"י דפוס וילנא, העיר שם בהערה 148, כי דברי הר"ן הם בניגוד לשיטת רש"י). ייתכן כי המילה 'לעכו"ם' נוספה לפירוש רש"י בהשראת הערה זו של הבי"ח. הוספה זו מערפלת, כאמור, את הבנת הערת הבי"ח. עוד נעיר כי הוספה זו אירעה בשני שלבים. תחילה נוספה לפירוש רש"י המילה 'לגוי' וכך מעתיק רבינוביץ בדק"ס. רבינוביץ התשמש בדפוס פפד"מ (הקדמתו לדק"ס ברכות, עמ' 21) שנדפסו בשנים ת"פ-תפ"ב (מאמר על הדפסת התלמוד, עמ' קט). לאחר מכן הוגהה המילה ושונתה ל'עכו"ם', כמו שקרה למילה זו במקומות אחרים בתלמוד בדפוסים השונים. כנוסח כל כתבי היד. ראה לעיל הערה 4.

שאלה זו העלה בעל 'ערוך לנר' לסנהדרין וז"ל: "אכן קצת קשה דאי לא משמע ליה ריבויא דדרשה אם כן בלא הך דליעבד ליה ארון לא היה יכול להביא קרא ד'קבור' דכתיב גבי מומת על ידי בית דין והרי שבור מלכא אסתם קבורה שאל שהיא בשאר מתים". בקושי זה חש הרמ"ה, ולכן כשפירש לעיל את דברי ר' יוחנן כתב: "... וא"כ מאחר שנאמר כי קבור מה ת"ל תקברנו מכאן רמז לקבורת שאר מתים מן התורה. ויש מפרשים דכי קבור משמע ליה בארון ותקברנו משמע בקרקע". לא הוסיף הרמ"ה את פירושו היש מפרשים' אלא כדי להתאים את הסברא בשלב זה לסברא בשלב הבא. אלא שפירוש זה קשה שכן בדברי ר' יוחנן לא נזכר 'ארון' כלל, ולכן לא פירשו כך רש"י ורמ"ה עצמו בפירושו הראשון.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

ב. בהמשך הסוגיה מבקשת הגמ' ללמוד את חובת הקבורה מתיאורי קבורה המצויים במקרא ודוחה הוכחות אלו בטענה 'מנהגא בעלמא'. אף כאן יש לתמוה מדוע אין הגמרא אומרת שאולי מדובר בקבורה בארון כפי שטענה בשלב הקודם?⁹ כללו של דבר טענת 'ארון' חריגה בסוגיה זו ואינה מתיישבת לא עם מה שלפניה ולא עם מה שאחריה.

ב

- כדי ליישב קושיות אלו עלינו לעיין תחילה בנוסח הסוגיה בעדים האחרים של המסכת, ואלו סימניהם:
- ת - כ"י תימני (למסכת סנהדרין, מכות וחלק ממסכת תענית) ב"ד הרב הרצוג בירושלים.¹⁰
- ה - מדרש הגדול לדברים (מהדורת ש' פיש, מוסד הרב קוק, ירושלים תשל"ב,² עמ' תפ"ב).¹¹
- ג - קטע גניזה.¹²
- ק - כ"י קרלסרוהא (רויכלין 2).¹³
- פ - כ"י פירנצה.¹⁴
- מ - כ"י מינכן 95.¹⁵

⁹ בחלק מן המקרים ייתכן כי טענה זו של ארון אינה מתאימה, ואולם הגמרא אינה משתמשת בה גם במקומות שבהם טענה זו מתאימה.

¹⁰ על זמנו, טיבו ויחסו לעדים האחרים ראה מה שכתבתי בחיבורי: 'כתב-יד תימני למסכת סנהדרין ומקומו במסורת הנוסח', חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה של האוניברסיטה העברית, ירושלים תשנ"ו.

¹¹ הצבתי את נוסח מדרש הגדול לאחר כ"י ת בגלל הדמיון הרב בנוסחם. בחיבורי הנזכר בהערה הקודמת הוכחתי, כי בעל מדרש הגדול מצטט את הגמ' מסנהדרין על פי המסורת שבכ"י ת.

¹² סימנו T-S FI (1).107. כתב יד מזרחי, מתוארך על ידי פליאוגרפים למאה התשיעית-עשירית.

¹³ כתב יד אשכנזי, ראה תיאורו אצל רבינובץ ב'דקדוקי סופרים' למסכת מגילה בסוף ההקדמה. זמנו - המאה הי"ג.

¹⁴ ספריה לאומית 9-7.I.II. כ"י אשכנזי. כתב היד כולל שלשה קבצים. מסכת סנהדרין כלולה בקובץ השלישי. זמנו של הקובץ הראשון הוא תתקל"ז. זמנו של הקובץ השלישי אינו ידוע. ראה תיאורו של רבינובץ בהקדמתו ל'דקדוקי סופרים' לסנהדרין, עמ' 4-5, ודבריו של ד' רוזנטל בהקדמתו למהדורה הפקסימילית של כה"י, הוצאת מקור, ירושלים תשל"ב.

¹⁵ כתב-היד מכיל את כל התלמוד ונכתב בשנת 1342 באשכנז או בצרפת, ראה הקדמתו של רבינובץ ל'דקדוקי סופרים' לברכות עמ' 27-35.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

ד - דפוס שונצינו רנ"ח.¹⁶

ת:	אמר	ליה	שבור	מלכא	לרב	חמא	קבורא	מדאורייתא	מנא	לכו	אשתיק	לא	אמר	ליה	ולא	מידי
ה:	אמ	ליה	סאבור	מלכא	לרב	חמא	קבורה	מדאורייתא	מנא	לכו	אשתיק	ולא	אמר	ליה	ולא	מידי
ג:	א'	ליה	שבור	מלכא	לרב	חמא	קבורה	מן התו'	מנא	לכו	אשתיק	ולא	א'	ליה	ולא	מידי
ק:	א"ל		שבור	מלכא	לרב	חמא	קבורה	מדאוריית'	מנא	לכו	אשתיק	ולא	אמי	ליה	ולא	מידי
פ:	אמי	ל'	שבור	מלכא	לרב	חמא	קבורה	מן התורה	מנא	לכו	אשתיק	ולא	אמי	להו	ולא	מידי
מ:	א"ל		שבוי	מלכ'	לרב	חמ'	קבור'	מן התור'	מנ'	לכו	אשתיק	ולא	א"ל	ליה	ולא	מידי
ד:	אמ	ליה	שבור	מלכא	לרב	חמא	קבורה	מן התורה	מניין ¹⁷	לכו	אשתיק	ולא	אמר	ליה	ולא	מידי

ת:	אמר	רב	אחא	בר	יעקב	אימסר	עלמא	בידא	דטיפשי	איבעי	?ליה	למימרא	ליה
ה:	אמר	רב	אחא	בר	יעקב	אימסר	עלמא	בידא	דטיפשי	איבעי	ליה	למימרא	ליה
ג:	א'	רב	אחא	בר	יעקב	אימסר	עלמא	לטיפשאי	לטיפשאי	לימא			ליה
ק:	אמי	רב	אחא	בר	יעקב	אימסר	עלמי	בידא	דטיפשאי	איבעי	ליה	למימר	
פ:	אמי	רב	אחא	בר	יעקב	אמסור	עלמא	בידא	דטיפשאי	איבעי	ליה	למימר	
מ:	א'	רב	אחי	בר	יעק'	אימס'	עלמי	ביד'	דטיפשאי	איבעי		למימ'	
ד:	אמר	רב	אחא	בר	יעקב	אימסר	עלמא	בידא	דטיפשאי	דאיבעי	ליה	למימר	

ת:	כי	קבור		דעבד	ארגז
ה:	כי	קבור		דעבד	ארגז
ג:	מכי	קבור	---שמיע ליה לימא ליה מתקברנו	דעבד	ליה ארגז
ק:	כי	קבר		עביד	ליה ארון
פ:	כי	קבור		דעביד	ליה ארגז
מ:	כי	קבר		דעבד	ארון
ד:	כי	קבור		דליעבד	לי ארון

ת:	תקברנו	לא	משמע	ליה
ה:	תקברנו	לא	משמע	ליה
ג:				
ק:	תיקברנו	לא	משמע	להו
פ:	ונימ'	תקברינו	תקברינו	לא משמע ליה
מ:	תקברנו	לא	משמ'	ל'
ד:	תקברנו	לא	משמע	ליה

¹⁶ הוא הדפוס הראשון של המסכת הידוע לנו, וממנו משתלשלים כל הדפוסים האחרים. ראה מאמרו של רנ"י רבינוביץ, 'על הדפסת התלמוד', מהדורת א"מ הברמן, ירושלים תשי"ב, עמ' כ ועמ' לח והערה 5 שם.

¹⁷ על השינוי "מנא לכוי" מניין" ראה לעיל סוף הערה 4.

כפי שעולה משינויי הנוסחאות, גירסת ארון היא גירסת הדפוס וכתבי יד מינכן וקרלסרוהה בלבד. ואילו כ"י תימני, קטע גניזה, מדרש הגדול, ובשיבוש קל גם כ"י פירנצה, גורסים 'ארגז'.

גירסה זו, 'ארגז', היא גם גירסת רבנו חננאל, הערוך (ערך 'ארגז'), הרמ"ה והר"ן, אלא שגם הם פירשו זאת במובן של 'ארון'.

העובדה שגירסת 'ארגז' נתמכת על ידי עדים מאיזורים שונים: מזרח (קטע הגניזה), תימן (כ"י תימני), קירואן (ר"ח), ספרד (רמ"ה) ואשכנז (כ"י פירנצה), לעומת הגירסה האחרת המצויה רק בעדים מאשכנז, וכן משקלם של הראשונים השונים הגורסים גירסה זו, מלמדים, לדעתי, כי גירסה זו היא הגירסה הראשונית, וגירסת 'ארון' התפתחה ממנה אם כפירוש ואם כתיקון.

ואולם, עובדה זו יש בה כדי להתמיה שכן הבדיקה מלמדת כי בכל הספרות התלמודית (בבלי, ירושלמי, מדרשי אגדה וספרות התנאים) לא נזכרת המילה 'ארגז' אלא בהקשר של הארגז שהשיבו הפלשתים עם החזרת ארון ה' (שמ"א ו', ח)! כשעוסקים בארון משתמשים במילה 'ארון' או 'ארונא'.¹⁸ כיצד, אם כן, יש להבין את איזכורה החריג של מילה זו בסוגייתנו?

ג

נראה כי פתרונה של תמיהה זו, והמפתח למנעולה של הסוגיה מצוי בתשובת גאון. וכך נאמר בתשובת גאון, שנמצאה בגניזה בקאהיר ונתפרסמה על ידי מ"צ וייס בשם 'שרידים מהגניזה':¹⁹

מהו דעבד ארגז? כך אמ' לו: [קבורה] מן התורה מנין? ושתק. אמ' רב אחא בר יעקב: נמסר העולם לכסילים שאין יודעין [להשיב], מה יאמר לו? אם יאמר לו מן 'כי קבור' הוא, אין זה חובה אלא שיוכל... שכי תלה²⁰ על העץ ונתבזה קבור אותו מפני הבזיון ואין זה חובה.

הגאון גרס אפוא בסוגייתנו 'ארגז'. גירסה זו מתועדת בשלשה עדים נוספים:²¹

¹⁸ ראה למשל, בבלי מגילה ו ע"א: 'כי מסקי ארונא להתם ספדי ליה הכי'; בבלי קידושין לא ע"ב: 'אדהכי והכי שמע לארונא דקאתי'; בבלי שבת לב ע"א: 'בעון שני דברים עמי הארצות מתים על שקורין לארון הקדש ארנא'; ירושלמי תעניות פ"ב ה"א, סה ע"א: 'ביומוי דר' אילא הוון שבקין ארונא ועללין לון, ועוד.

¹⁹ מ"צ וייס, 'שרידים מהגניזה', ספר היובל לבית המדרש לרבנים בבדפשט, בודפשט תרפ"ח, עמ' פ (= י" יודלוב ושי"ז הבלין [עורכים], תורתן של גאונים, ירושלים תשנ"ב, כרך ו, עמ' 180). בתשובה זו מבאר הגאון לשואליו מילים ועניינים, בין היתר גם ממסכת סנהדרין. ביאורי המילים לסנהדרין נעקתו על ידי ח"צ טויבש באוצר הגאונים לסנהדרין, ירושלים תשכ"ז, לפי מקומם במסכת.

²⁰ המילים 'שכי תלה' הם כנראה שיבוש של 'שניתלה'.

²¹ כולם הובאו גם באוצר הגאונים לסוגייתנו.

1. בתשובות הגאונים, אסף, תש"ב, עמ' 169: 'דעבוד ארזך.. מלו מובהם'. שתי מילים אחרונות אלו אינן מובנות,²² ואולם גירסתו קרובה לגירסת הגאון ש'בשרידיס מהגניזה'.

2. בספר 'עיקרי התלמוד' לר' אברהם זכות:

ארזג - בערוך רב צמח 'דעבד ארזג', והוא בסנהדרין "מנין קבורה מן התורה? וא' רב אחא בר יעקב נמסר עולם לשוטים שאינם יודעים להשיב" וכו', ובעל הערוך גורס ארזג ושם פי.²³

3. בערוך ערך 'ארזג':

בג' דנגמר הדין 'איבעי ליה למימר כי קבור הוה א"ל דעבד ארזג'. פי מצי אמר ליה דעבד ארון וקבריה ביה אבל קבורה בקרקע לא חזינן. ורה"ג היה שונה 'ארזג'. פי רב חמא סבר כי לא למצוה נאמר דבר זה אלא לעשות על ההרוג סימן ארזג עראי ולא קבע, ופי' 'ארזג' כמו 'ארזג' כיסוי שמכסין אותו אבל עפר אין במקרא זה.

גירסתו ופירושו של הערוך עצמו הם כשל רבנו חננאל.²⁴ אח"כ מביא הערוך את גירסתו של רב האי גאון: 'ארזג', ומפרשה כסימן עראי ולא קבע. אלא שמיד בסמוך לכך חוזר ומפרש הערוך גם גירסה זו כפירושו הראשון 'ארזג' במובן של ארון. ניכר מדברי הערוך, שאין הוא יודע בוודאות כיצד פירש רב האי מילת 'ארזג', אלא שהכיר את פירושו באופן מעומעם והתקשה בהבנתו.

העובדה שגירסה זו - 'ארזג' או 'ארזך' - נזכרת בארבעה מקורות המעירים כולם כי זו גירסת גאונים, מעניקה לגירסה זו משקל רב. אם נוסיף לכך את העובדה כי זו 'הגירסה הקשה', ואת כללו של רבנו תם 'שתלמידים המגיהים אינם מגיהים דברים של תימה',²⁵ נוכל להסיק כי זו אכן הגירסה הראשונית ושאר הגירסות התפתחו ממנה. מהו, אפוא, פירושה של מילה זו, 'ארזג', ומה תפקידה בסוגייתנו?

²² 'מובהם' בערבית פירושו 'מעורפלי' ילא ברור', אלא שללא המילה הקודמת קשה להבין את פירושו של הגאון. ושמא כוונתו שפירוש המילה מעורפל ואינו ברור לו עצמו? השווה ללשון הגאון בתשובות הגאונים, הכרבי, סימן ש"ז, עמ' 145: 'תולשמי אין אנו יודעין מהו'.

²³ הובא לראשונה על ידי A. Geiger, 'Zur Geschichte der Thalmudischen Lexikographie', ZDMG, XII, pp. 142-149 (1858), והביאו קוהוט במבוא לערוך השלם, עמ' 18. וראה מה שכתב על כתב-היד קוהוט בעמ' 41 ואילך, ושם חזר והעתיק ממנו מספר ערכים, כולל הביאור לערך 'ארזג' בעמ' 44. ספר זה לא נדפס. כתב-היד היה בספריה בברלין ונרכש לאחרונה על ידי המכון לתצלומי כתבי-יד בירושלים. סימנו: Heb. 38° 6426 ספר זה הוא הרחבה של הערוך. בסופו הוסיף המחבר מילים שלדעתו נשמטו מהערוך.

²⁴ וכבר קבע רבנו תם בספר הישר (חלק החידושים, מהדורת ש"ש שלזינגר, ירושלים תשי"ט, סימן תשל"א, עמ' 426), כי כל פירושי הערוך נערכין על פי ר"ח ז"ל. וראה את דבריו של קוהוט במבואו לערוך השלם עמ' XIII-XII, ואת רשימת המקומות שבהם השתמש הערוך בפירושי הר"ח שערך קוהוט בסוף ערוך השלם, נרות המערכה (ג), עמ' XXVIII ואילך.

²⁵ ספר הישר, חלק התשובות, סימן מ"ד, מהד' שי רונטל ברלין תרנ"ח, עמ' 75.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

כדי להשיב על שאלות אלו צריכים אנו לשוב ולעיין בדבריו של הגאון בתשובה שבשרידים מהגניזה. נשים לב כי אין בדברי הגאון כל זכר לקבורה בארון בניגוד לקבורה בקרקע. מדבריו משמע כי ניתן היה, לדברי הגמרא, לדחות את הראיה מהפסוק ולומר כי הפסוק מזכיר קבורה רק באדם שנתלה על העץ, וזאת מכיוון שהתלוי נתבזה בתלייה ואין רוצים להנציח את ביזיונו, ואין ללמוד מכאן על חובת קבורה כללית לכל המתים. למעשה, הסבר זה תואם את לשון הכתוב 'לא תלין נבלתו על העץ כי קבר תקברנו ביום ההוא כי קללת א-להים תלוי' היינו התלייה היא בזיון²⁶ לאדם הנברא בצלם א-להים, ולכן חובה לקבורו ולא להשאירו תלוי.

הסבר זה לדברי הגמרא תואם היטב את דבריו של ר' יוחנן בתחילת הסוגיה שהוזקק לריבוי כדי להחיל את הדין שנאמר על הנתלה גם על שאר המתים, ומתיישב עם המשך הסוגיה שאינה מזכירה את האפשרות של קבורה בארון.

כיצד הגיע הגאון מהמילים 'דעבד ארזג' לפירושו זה?

נשים לב כי הגאון לא גרס 'דליעבד ליה', כגירסת הדפוס ורש"י, אלא 'דעבד', כגירסת רוב העדים וכגירסת ר"ח ורמ"ה. כלומר, אין מדובר בפועל בעתיד או בצורת מקור, אלא בפועל בעבר. אילו הייתה כוונת הגמרא לתאר דרך קבורה היה לה להשתמש בלשון עתיד. הבנת תשובת הגמרא ופענוח דברי הגאון תלויים בפירושה של מילה זו - 'ארזג'. מהו אפוא פירושה של מילה זו?

נראה לי כי הצורה 'ארזג', וחילופה 'ארזד' שבתשובת הגאון האחרת, רומזת על מוצאה מן הפרסית.²⁷ 'ארז' בפרסית הוראתה 'ערך', ו'ארזן' או 'ארזניג' הוראתם בעל ערך, חשוב, יקר.²⁸ בפרסית חדשה משמשת מילה זו גם במשמעות 'זול', בשאילה מן הארמנית.²⁹ מבחינה מורפולוגית יכולה גם הצורה 'ארזג' לשמש בפרסית במשמעות דומה, אם כי לא מצאתי לפי שעה תיעוד לצורה זו במילונים לפרסית. ייתכן, אפוא, כי בסוגייתנו משמשת מילה זו 'ארזג' בהוראה דומה. כלומר, יכול היה שבור מלכא (או רב חמא) לומר, כי לא

²⁶ קללה=בזיון, ראה רש"י לדברים שם (כ"א, כג) 'כל קללה שבמקרא לשון הקל וזלזול', והשווה 'כי מכבדי אכבד ובזי יקלוי' (שמ"א ב', ל).

²⁷ בכמה מקומות מצאנו בתלמוד מילים שאולות מן הפרסית ובעיקר כאשר מדובר בשיחה עם אישים פרסיים. ראה למשל בהמשך התשובה הנ"ל ב'שרידים מהגניזה', עמ' פא, שם מבאר הגאון מילים אחרות ממוסכת סנהדרין ואומר: 'זה לשון פרסי הוא', ואף שם מדובר בציטוט מדברי שבור מלכא. סקירה על נושא זה ראה אצל: א"ש רוזנטל, 'למילון התלמודי', איראנו-יודאיקה - לחקר פרס והיהדות, ירושלים תשמ"ב, עמ' 38-134. דוגמה נוספת למילה בתלמוד השאולה מן הפרסית הבאתי במאמרי 'ערכים נוספים למילון התלמודי: 'פרג', תרביץ סה (תשנ"ו), עמ' 509-513.

²⁸ ראה, למשל, במילונו של מקנזי: D.N. Mackenzie, A Concise Pahlavi Dictionary, London 1971, p. 11, וראה דיון על מילה זו, 'ארזניג', במאמרו של ד' רוזנטל, 'ערכים נוספים למילון התלמודי [ג]', תרביץ, סא (תשנ"ב), עמ' 219-225.

²⁹ ראה אצל רוזנטל (בהערה הקודמת). פרופ' ש' שקד מעיר לי, כי למעשה אין מדובר בשינוי משמעות, אלא שכאשר מתייחסים לדבר בעל ערך שלא כראוי - הופך הדבר להיות קל ערך יחסית לערכו האמיתי.

ציוותה תורה על קבורת הנתלה אלא משום ש'עבד ארזג' היינו האדם שהוא בעל ערך ונברא בצלם אלוהים נעשה פחות ערך בתלייה זו. כדי לא להשאירו במצב בזוי זה ציוותה התורה לקברו, אבל שאר מתים - לא.³⁰

פירוש זה מיישב היטב את השאלות ששאלנו בתחילת דברינו. הדחייה אינה 'דליעבד ליה ארון' אלא 'דעבד ארזג', ואין זו טענה חדשה שלא הזכרה בסוגיה אלא היא גופה הסיבה שגרמה לר' יוחנן לראות בכתוב רק רמז לקבורה מן התורה, כמות שנתבאר לעיל. אין גם אפשרות להשתמש בתשובה זו כדי לדחות את ההוכחות מתיאורי קבורה המצויים במקרא, משום שבהם אין מדובר באדם תלוי. כמו כן אין לזהות מילה זו עם המילה 'ארזג' הנזכרת בספרות התלמודית רק בקשר לארזג שהשיבו פלישתים לישראל יחד עם ארון ה', שהרי כאן מדובר במילה אחרת לגמרי - 'ארזג', כמות שמעידים הגאונים.

בשלב שני הוגהה - במודע או שלא במודע - מילה זו ושונתה למילה 'ארזג', גירסה המצויה ברוב כתבי היד ובפרשני קירואן וספרד. הגהה זו אפשר שאירעה מסיבות פונטיות בלבד, ואולם מסתבר יותר כי המילה 'ארזג' הוגהה מחמת נדירותה, כמות שקרה למילים פרסיות אחרות בתלמוד,³¹ וזוהתה עם המילה המוכרת יותר - 'ארזג'.

בשלב שלישי הוגהה גם גירסה זו למילה הרווחת יותר - 'ארון'. בוודאי סייעה להגהה זו העובדה שגם הגירסה הקודמת כבר נתפרשה במובן זה. גירסה זו - 'ארון' - היא שעמדה בפני רש"י, והיא המצויה בחלק מעדי הנוסח האשכנזים של המסכת. הגירסה 'ארון' ופירושה גרמו להגיה גם את הצורה 'דעבד [ליה]' לצורה 'דליעבד ליה', כפי שמופיע בנוסח רש"י ובנוסח הדפוסים.

גירסה אחרונה זו - 'דליעבד ליה ארון' - הכניסה בעצם את הפירוש הרווח לגוף הטקסט, ומנעה כל אפשרות לפרש באופן שונה. גילוי גירסת הגאון ופירושו שנתגלו בתשובה שנשתמרה בגניזה הקאהירית מאפשרים לנו לראות את הסוגיה באור אחר, ברוך שמסר עולמו לשומרים.

³⁰ בתוספתא סנהדרין פ"ט ה"ג: 'נתאכל הבשר שלוחי ב"ד מלקטין את העצמות וקוברים אותן בארזין' (כך בנוסח הדפוס, במהדורת צוקרמנדל 'בארזין'), וכן בירושלמי פ"ו ה"ב, כג ע"ד (=ירושלמי מו"ק פ"א ה"ה, פ ע"ג) 'נתאכל הבשר היו מלקטין אותן קוברין אותן בארזין' (במו"ק: ברזים), ופירשו זאת המפרשים כארון מעצי ארזים. אך ראה ש' ליברמן, תוספתא כפשוטה, מועד, נויארק תשכב עמ' 1235, שהביא גירסה מכ"י של מסכת שמחות 'ותנם בגלוסקמא אזורם' ופירש כי 'גלוסקמא' היא פירוש 'לאזורם' שמקורה לדעתו מן היוונית, ובמבטא העממי נולד מיטטסיס: 'ארזין' במקום 'ארזין', עי"ש (ואולם בתיקונים והשלמות לתוספתא מועד', נויארק תשכב, עמ' 13, חזר בו ליברמן מקביעה החלטית זו, ושב לפרש שהכוונה לעצי ארזים). לא נראה לי כי יש קשר בין הצורה הבבלית-פרסית 'ארזג' לצורה הארץ-ישראלית-יוונית 'ארזין-ארזין'.

³¹ ראה למשל בדוגמה שצינתי בהערה 23 מהמשך תשובת הגאון, וכן בדוגמה שהובאה במאמרי שנוכר באותה הערה, ועוד.